

Таълим олувчиларнинг ижодий фаолиятларини фаоллаштиришнинг аҳамияти

Дилафруз Фаттоховна Джалолова
Хулкар Ҳамидовна Саидова
Бухоро муҳандислик-технология институти

Аннотация: Ушбу мақолада таълим олувчиларнинг ижодий фаолиятларини фаоллаштиришнинг моҳияти ва аҳамияти батафсил ёритилган.

Калит сўзлар: таълим, технология, индивидуал, диктатор, экстраверт, интроверт, тарбия, танқид.

The importance of activating the creative activities of learners

Dilafruz Fattokhovna Djalolova
Khulkar Hamidovna Saidova
Bukhara Institute of Engineering and Technology

Abstract: This article describes in detail the essence and importance of enhancing the creative activity of students.

Keywords: education, technology, personality, dictator, extrovert, introvert, upbringing, criticism.

Мамлакатимиз иқтисодийнинг барча соҳалари сингари таълим тизимида ҳам муҳим аҳамиятига молик ислохотлар ўтказилди. Айниқса, “Таълим тўғрисида”ги Қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” асосида таълим - тарбия соҳасига муҳим ўзгартиришлар киритилди. Натижада олий таълимнинг икки босқичли бўлиши таълим-тарбия мазмунини ўзгартирди ва дунёга янгича қарайдиган, ташаббускор ва билимли, мустақил ва эркин фикрлайдиган мутахассис кадрларни тайёрлашни асосий вазифа қилиб қўйди.

Республикада олий таълим тизимини такомиллаштиришга қаратилган ислохотларни амалга ошириш орқали ҳар томонлама етук, мустақил қарор қабул қилишга қодир, эркин фикрлайдиган, масъулиятли ва ташаббускор кадрларни тайёрлашга катта эътибор берилмоқда. Президентимиз Ш.Мирзиёев ўзининг “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз” номли маърузасида, “Ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш

келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиши, бахтли бўлиши учун давлатимиз ва жамиятимизнинг бор куч ва имкониятларини сафарбар этамиз” деб алоҳида таъкидлаб ўтганликлари ҳам бежиз эмас.

Бундай юксак вазифани ўқитишнинг таълимнинг анъанавий технологияси орқали амалга ошириб бўлмаслиги кўриниб қолди. Энди талабанинг шахсий қобилиятлар ва фазилатларини шакллантириш, мустақил ишлаш ва интеллектуал қобилиятларини ривожлантиришга қаратилган замонавий ўқитиш технологиялари ва фаол методларни ишлаб чиқиш, танлаш ҳамда таълим жараёнига қўллаш зарурий ҳолга айланди. Замонавий ўқитиш технологияларини таълим-тарбия жараёнига тадбиқ этиш, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да илгари сурилган асосий ғоя бўлиб, унинг асосини таълим соҳасини ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, илм-фан, техника ва технологиялар жадал ривожланиши юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи, мустақил фикрлайдиган, юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг илмий асосланган миллий технологиясини яратиш ташкил этади.

Ҳозирги пайтда таълим ва тарбия жараёнига педагогик ва ахбоот технологияларини қўллаш борасида назарий ва амалий аҳамиятга молик ишлар олиб борилмоқда. Бундай таълим шароитида ўқитувчи томонидан берилган асосий таянч билим ва маълумотларга таяниб, талаба керакли ўқув материални мустақил излаш, топиш ва уни ўзлаштириш қобилиятларини шакллантириш ва ривожлантиришга эътибор қаратиш жуда муҳим ҳисобланади. Агар талабада ушбу хусусиятлар шакллантирилмаса шахс имкониятлари рўёбга чиқмай қолади. Бу имкониятларни фақат шахсга йўналтирилган ўқитиш технологияларини қўллаш орқали рўёбга чиқариш мумкин. Замонавий ўқитиш технологиялари, анъанавий ўқитиш технологияларидан фарқли равишда шахсга йўналтирилган бўлиб, ўқув материални тўғридан-тўғри узатилмайди, балки ўқув материали мазмунидаги мантиқни ва ҳақиқатни излаб топишга йўналтирилади. Бу эса у “ўқитувчи-топшириқ-талаба” тизимидаги фаолият юритишни талаб этади. Масалан, педагог муаммоли вазият орқали топшириқ қўяди, талаба эса уни мустақил тарзда ечишга ҳаракат қилади. Бу замонавий ўқитиш технологиясига хос хусусиятларидан биридир.

Таълим жараёнини ташкил этиш шакллари, методлари, воситалари илм-фан техника ва технологиялар тараққиётни ўзида акс эттириш, ҳар бир талабанинг мавжуд имкониятларини тўла рўёбга чиқаришга йўналтирилиши ва ўқув материални эгаллашга қизиқиш уйғотиш, унинг мустақил билим олишга ҳавасини орттиришга қаратилган бўлиши зарур. Мустақил билим олишга ҳавас уйғотиш орқали талабада онглилик, ўрганишга қизиқиш ва интилишни

орттириш мумкин. Бу эса талабада ўрганаётган билимларнинг нафақат бугунги ҳолатини билишга интилиш, балки унинг келажакдаги тараққиётни ҳам ўрганиб боришга эҳтиёж сезади. Ўқув материали эса чуқур ва мукамал тарзда асосли эгалланади. Таълим жараёнига замонавий ўқитиш технологияларини ва фаол методларни қўллаш билан бир қаторда талабанинг маънавий - ахлоқий фазилятларини шакллантиришда миллий тарбия жараёнини самарали амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун бўлажак кичик мутахассисда - маънавий ва ахлоқий хусусиятларни тарбиялаш - миллий тарбиянинг асосий мақсади ҳисобланади.

Тарбиялаш - бу жамият талабларидан келиб чиқиб, болада у ёки бу ижобий, шахсий сифатларни таркиб топтириш учун кўрсатиладиган таъсирдир.

Хорижий тадқиқотчилар фикрича, талабаларда мустақил фикрлаш, мақсадга интилиш, индивидуал ва гуруҳий ишлари, ҳамда ижодий қобилиятларини ривожлантириш таълим олиш имкониятларини ҳам яратиш асосий вазифаси бўлиши керак.

Француз олими К.Аллегр таъкидлаганидек, талабаларда мустақил фикрлаш, мақсадга интилиш, уларнинг индивидуал ва гуруҳий ишларини, ҳамда ижодий қобилиятларини ривожлантириш ўқув юртларнинг асосий вазифасидир.

У.Содиқов фикрича, замон талабига мос мутахассис тайёрлаш учун фақат билим бериш билан чегараланмасдан, талабаларга ҳар бир масалага ижодий ёндашишни ўргатиш керак. Талабалар ижодий фикрлаш қобилиятини ривожлантириш уларнинг қизиқиши, ҳаваскорлиги билан боғлиқ.

Таълимга ижодий ёндашув - шахсга йўналтирилган ўқитишни тўла амалга оширишга имконият яратади.

Хорижий педагоглар ва психологлар: Д.Гилрорд, Е.Торранс, Л.Термен, Р.Стернберг, М.Воллах, Россиялик олимлар В.Дашлова, П.Гальперин, В.Калныкова, Д.Богоявленский, Т.Куликова ва бошқалар томонидан ижодий фикрлаш назарий жиҳатдан асосланган бўлсада, бугунги кунда ижодий фаолиятни ривожлантириш методикаларини ишлаб чиқишда йўналтирилган тадқиқотлар давом этмоқда.

Д.Б.Богоявленская фикрича ижодий иш - муаммоли вазиятни ҳал қилишга қаратилган фаолиятдир. Ижодий фаоллик деганда ҳодисалар, жараёнлар, объектлар аҳамиятини тушунган ҳолда, қийинчиликларни ёки муаммони енгишга интилиш тушунилади. Яъни шахснинг касбий фаолияти бўйича янги ечимларни излаш ва топиш ҳамда натижаларидан қониқиш тушунилади [4].

Ижодий фаолликни шакллантириш ва ривожлантириш - босқичма- босқич ҳал қилинадиган муаммодир. Шахс фаоллиги турли, яъни ўқув илмий ишлаб чиқариш, ижодий фаолиятлар таъсирида шаклланади ва ривожлантирилади.

Психолог олим С.Л.Рубинштейннинг фикрича, ижодий фаолият жараёнида кишида аста-секин ишнинг қайси жойини, нимани ўзгартириш, яхшилаш, такомиллаштириш масаласини ўйлаш тамойили вужудга келади. Натижада мавжуд билимларни таққослаш, кузатиш ва ижод жараёнида келиб чиқадиган вазифаларга мувофиқлаштириш, мўлжалланган ечим умумий тузилишини фикран тасаввур этиш зарурати туғилади [4].

Бу эса, ўз навбатида, хаёлнинг инсон миясининг фаол ишлаши билан топилган ечимларни ҳисоблашларда, чизмаларда, эскизларни яратишда, буюмларни безаш ва ҳоказоларда аниқ ифодалашни талаб қиладиган ўзига хос ақлий иш билан боғлиқдир. Ижодий меҳнат жараёнида фақат қандайдир буюм ёки янги нарса яратилиб қолинмай, балки шахснинг ўзи киритган ори-гинал хусусиятлари ҳам яққол намоён бўлади. Шунга кўра, ижодий фаолият, ижодкорлик сифатлари ва шахс хислатларини шакллантиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Барча соҳада ижод иш натижасининг фарқли белгилари, унинг янгилиги ва ижтимоий аҳамиятга моликлигидир. Педагогик энциклопедияда талабаларнинг техник ижодкорлиги фойдали ва муҳим янгилик белгиларига эга бўлган техник объектлар яратиладиган фаолият туридир», деб таърифланади.

Қ.Абдуллаеванинг фикрича техник ижодкорликка индивидуал ёндашиш таълимнинг энг муҳим принципларидан бирини амалга ошириш, юқори даражадаги қийин ижодий фаолиятга доир қобилиятни ривожлантириш имконини беради. Бинобарин, ана шундай ёндашишда талабанинг маънавий кучи намоён бўлади, мустақил ижодий ишда қатнашадиган барча талабаларнинг, шу жумладан, энг бўш талабаларнинг билимларни пухта эгаллаши учун ҳақиқий шароит вужудга келади.

П.И.Пидкасистый талабанинг келажакда бутун меҳнат фаолияти давомида касбий маҳоратини ўзи ошириб боришга, мустақил ва ижодий ёндашган ҳолда муаммоларни ечишга ўргатишдан иборат бўлиши керак.

Таълим муассасаларда таълим - тарбиявий ишларни ташкил этиш ва бошқаришда талабаларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришга, битирувчиларнинг ижтимоий ва касбий малакаларининг шаклланиши каби жиҳатлар инобатга олиниши керак. Агар ҳозирги таълимни таҳлил қиладиган бўлсак бугунги кунда ўқитувчининг вазифасида анъанавий қараш ҳали ҳам мавжуд. Одатда ўқитувчининг вазифаси талабаларга муайян фан бўйича билим ва кўникмаларини бериш деб тушунилади. Бундай қарашга асосан талабага билимни “қачон” ва “қандай” қилиб бериш бўйича ўқитувчи қарор қабул қиладди ва аудиторияда кечадиган барча жараёнларнинг ягона диктатори ҳисобланади. Ўқитувчи таълим жараёнини тасдиқланган ўқув режасига мувофиқлигини таъминлаш мақсадидаги аудиторияда кечадиган жараёнларни

назорат қила олиши мумкин ва лозим. Аммо ўқитувчи талабаларнинг хаёллари ва қалбларида кечадиган жараёнларни назорат қила олмайди. Шундай экан юксак маданиятли ва мустақил фикрлайдиган кичик мутахассисни тайёрлашда оила ва таълим муассасаларида ўқув-тарбия жараёнини тўғри йўлга қўйилиши муҳим аҳамиятга эга.

Агар оиладаги тарбияга қисқача тўхталадиган бўлсак, оила бу фарзандларимизни оқилона, тўғри вояга етказиб, тарбиялаш учун энг катта имкониятларга эга маскандир. Лекин бу имкониятлар ҳамма вақт ҳам тўлиқ амалга оширилмайди. Авваламбор ҳар бир ота-она ўз фарзандини ҳар томонлама яхши билиши, ўз боласини тўғри тарбиялаши лозим [1].

И.Кант сўзи билан айтганда “Болаларни ҳамма вақт ҳам тақдирлайвериш ярамайди”. Бунинг оқибатида улар ўзларига бино қўя бошлайдилар ва болаларда сал нарсага ўзларини тарозига солиш фикри кучая боради. Шунинг учун болаларни оилада ва таълим муассасаларида тарбиялашда уларни ҳар томонлама етук, баркамол инсон сифатида вояга етказишимизда меҳнатнинг роли жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Бунинг учун эса болаларимизни ёшлигидан меҳнат қилишга ўргатишимиз керак. Яна шуни таъкидлаш жоизки, болалар ўз ота-оналарида ҳақиқий меҳнатсеварликни кўрса, уларда меҳнат ёки келажакда касбга қизиқиш ҳам ортиб боради. Ҳар бир ота-она ўз фарзандини меҳнатга қизиқтириши, ҳар қандай қилинган яхши ишнинг маҳсули меҳнат орқали келишига ўргатиш руҳи билан вояга етказиши керак.

Педагог ота-она каби баркамол авлод тарбиясига, масъулият билан қараши доимо болаларга ижобий таъсир кўрсата олиши зарур. Ҳар бир ақлий инсон ўз ақлий салоҳияти даражасида ёшлар тарбиясига ўз ҳиссасини қўшаётган ҳақиқий бунёдкор бўлиши лозим. Бугунги кунда талаба мустақиллигига ва ўз-ўзини бошқариш ҳамда тарбиялашга ҳам эътибор қаратиш лозим. Ўз-ўзини англаш, тушуниш, билиш орқали, ўз хулқ-атвори, хатти - ҳаракатларига ўзи тушуниб тузатиш киритишини ўз-ўзини бошқариш ёки ўз-ўзини тарбиялаш дейиш мумкин. Таълим жараёнини қандай ташкил этилишидан қатъий назар, энг муҳими талабаларни ахборотларни қабул қилишга тайёрлаш ёки идрок этишлари учун шарт-шароит яратиш ва диққат-эътиборларини ўқув материалига тортиш зарур бўлади. Бу ҳолатни М.И.Махмутов ўзининг “Замонавий дарс” номли асарида долзарблаштириш босқичи деб атаган. Талабаларнинг мустақил фикрлаши ва ақлий қобилиятларини шакллантириш ва ривожлантириш таълим жараёнини фаоллаштириш орқали таъминланади. Талабаларнинг фикрлаш қобилиятини ривожлантириш ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш даврида мамлакатимиз таълим тизимидаги энг долзарб муаммолардан бири бўлиб ҳисоблансада, ўзбек миллий педагогикаси

тарихида ҳам инсон тафаккурини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилган. Масалан қуйидагиларни мисол сифатида келтириш мумкин:

Экстраверт фикрлайдиган инсонлар ўзларининг шахсий ва касбий ҳаётини тартибга солиш учун тўхтовсиз ишлайдилар. Улар юз бераётган воқеа-ҳодисалардан доимо хабардор бўлиб, вазиятга аниқлик кирита оладилар. Айниқса экстраверт фикрлайдиган педагоглар семинарлар ва суҳбатлар ташкил этишни, талабаларнинг қизиқишлар бўйича кичик гуруҳлар тузишни, истиқбол режаларини ишлаб чиқишни, таълим жараёнини доимо такомиллаштириш ва янгиликлар киритиб бориши яхши уддалайдилар. Экстраверт фикрлаш функцияси инсонларнинг фикр ва ғояларга нисбатан қизиқишига йўналтиради. Экстраверт фикрлаш бошқа инсонларга нисбатан меҳр-муҳаббат ва садоқатни намоён қилади. Экстраверт фикрлашга мойил одамлар ҳамкасблар ва талабалар учун ислоҳотчи ёки “маслаҳатчи” ролини ўйнаши мумкин. Экстраверт фикрловчи фикрларини мантиқий, тартибли ва аниқ-равшан баён қиладилар. Демак, замонавий таълим шароитида талабаларда экстраверт фикрлашни ривожлантириш, уларнинг келажакда мустақил ва эркин фикрлашга замин яратади [2].

Интроверт фикрлашга мойил шахслар фикрлар ва ғояларнинг ички оламида яшашни мақбул кўрадилар. Уларнинг тафаккури ўз ғояларини яратишга қараганда ҳис этишлари ва таассуротларига камроқ боғлиқдир. Улар назариялар ва ғояларини амалиётда қўллашга камроқ қизиқадилар. Аммо ушбу тоифадаги кишилар муаммоли саволлар қўйишни, моҳиятига кириб боришни ва тушунчалар яратишни яхши кўрадилар. Интроверт фикрлайдиган инсонлар мунтазам равишда вазиятга ёки муаммоларга асосланиб қарор қабул қиладилар. Интроверт фикрлашга мойил кишилар ўз ғояларини бошқаларга аниқ, ёрқин ва тушунарли тарзда берадилар. Улар бошқаларни ишонтириш қобилиятига эгадирлар. Шунингдек бошқаларнинг ғояларини олиш, интеграция қилиш, таҳлил қилиш, аниқлик киритиш ва мантиқий шаклда тақдим этиш лаёқатига эгадир. Умуман олганда интроверт фикрловчи кишиларни аниқ-равшан мулоҳаза қилганликлари учун қадрлашади. Улар ишни режалаштириш ва амалга оширишда талаб этиладиган тадбирларга сезиларли ҳисса қўшадилар. Бироқ улар мустақил равишда иш олиб борганларида ишни юқори даражада бажарадилар. Талабаларда интроверт фикрлашни ривожлантириш орқали уларга мустақил ишлаш, қарор қабул қилиш, касбий муаммоларни мустақил ечиш қобилиятларини шакллантириш мумкин. Ҳозирги замон педагогикаси бўлажак мутахассисларни ижодий ва танқидий фикрлашга тайёрлайдиган “танқидий фикрлаш методикаси”га асосланади. Унинг негизида машғулотларда талабаларнинг ижодий ва танқидий фикрлашини ўстиришнинг универсал

умумметодологик даражадаги фаоллаштириш - мазмунни англаш - муҳокама намунаси яратилган:

I. Тадқиқотчилар машғулотда талабалар ижодий, танқидий фикрлашни ўстириш уч фазада амалга оширилишини таъкидлайдилар [4] :

II. Талабалардаги мавжуд билимларни фаоллаштириш.

III. Янги ахборотлар мазмунини англаб олиш фазаси.

IV. Ўқув материалларини муҳокама қилиш руҳий ҳолат ва жараёнларнинг ички боғланишларини англаб етиб ўзининг шахсий хислатларига ва сифатларига айланишидир Яна шуни таъкидлаш жоизки талабалардан мустақил фикрлай олиш қобилиятини шакллантириш орқали уларнинг ақлий лаёқати яъни ақлий фаолият кўрсатишни ривожлантиришга эришилади.

Ақлий лаёқат деганда, инсоннинг билимларини, яъни бирор бир ахборотлар мажмуини ўзлаштира олишдаги имкониятлари назарда тутилади. Талабанинг билимларини ўзлаштиришини қуйидагилар белгилайди:

- Хошиш - истак
- Зарурий хулқ - атвор
- Фикрлай олиш қобилияти

Шахснинг фикрлаши, яъни ақлий фаолият кўрсатиши, биринчидан, ташқи таъсир натижасида ўқитувчининг таълим жараёнида қўллайдиган шакл, метод ва воситалар орқали амалга оширилса, иккинчидан, шахснинг ўз интилиши, хошиш ва истаги ҳамда эҳтиёжини қондириш йўлидаги ҳатти-ҳаракатлари орқали юзага чиқади. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда таълим-тарбия ишида талабаларнинг билим олиш ва ўрганиш фаолиятини фаоллаштириш ўқитувчи ишининг маҳсулидир. Ўқитувчи таълим жараёнида фақат билим бериш билан чегараланмасдан, балки бу жараёнда талабага таъсир кўрсатади, талабаларнинг фикрлаш фаолиятига ҳам раҳбарлик қилади, уларда мустақиллик, ижодкорлик қобилиятларини ўстиради ва шу тариқа ўрганилаётган нарсанинг онгли равишда ўзлаштириб олинишига эришилади, бу эса уларнинг билим олишларини янада фаоллаштиради, натижада ўқитувчи таълим жараёнининг фаол иштирокчисига айланади.

Талабаларнинг фикрлаш қобилиятини ривожлантиришда ўтган асрнинг 80-йилларда хорижий педагоглар Ж.Стил, К.Мередиш ва Ч.Темпллар томонидан яратилган, кейинчалик Халқаро мақомга эга бўлган RWCT “Ўқиш ва ёзишда критик фикрлашни ривожлантириш” дастурининг аҳамиятини алоҳида таъкидлаш лозим. У жаҳондаги 30 га яқин ривожланган мамлакатлар таълим тизимида ҳам қўлланиб, юқори самара бермоқда. Бу дастурда ёшларни критик фикрлаш қобилиятини ривожлантириш асослари яратилган. Дастур муаллифларининг таъкидлашларича, «критик» сўзи асло ўзбек тилидаги «танқид» маъносини англатмайди, балки уни «критик ҳолат», «критик

температура», «критик нуқта» тушунчалари маъноси билан айнийлаштириш зарур. Ўз ўрнида шуни ҳам таъкидлаш лозимки, баъзи адабиётларда «критик» сўзини «танқид» маъносида ишлатиб, хатоликка йўл қўйилмоқда. Критик фикрлаш, бирор муаммони ҳал қилишда мия ярим шарларининг энг фаол, юқори-чегаравий фаолиятини англатади. Бу чегара (фикрлаш даражаси) муаммонинг осон ёки қийинлигига боғлиқ ҳолда турлича бўлиши мумкин. Ҳатто, бирор жамоада критик фикрлаш қобилиятини ривожлантириш учун ҳам, гуруҳ аъзолари бундай фикрлашга ўргатишнинг асослари тўғрисида мукамал билим ва кўникмаларга эга бўлишлари зарур. Критик фикрлаш инсонни энг фаол фикрлашга ундайди. Шунинг учун, жаҳон таълим тизимида ҳам талабаларнинг критик фикрлаш қобилиятларини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Жумладан, ЮНЕСКОнинг 1998 йил Парижда ўтказилган Халқаро конференцияси Декларациясида ҳам талабаларни критик фикрлаш қобилиятини ривожлантирувчи таълим билан таъминлаш зарурлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган [3].

И.Ишматов ўзининг методик қўлланмасида критик фикрлашни ривожлантиришнинг асоси қуйидаги уч фаза (босқич)дан иборат эканлиги баён қилинади: даъват (чақирув), англаш, мулоҳаза. Хорижий тадқиқотчилар критик фикрлашнинг юқорида қайд қилинган асослари (даъват, англаш, мулоҳаза) “ўқитувчига шундай шароитлар яратадики, уларнинг миқёсида у қуйидагиларни уддалайди”, деб ҳисоблайдилар:

- талабаларнинг фикрлашини фаоллаштиради;
- талабалар мақсадини ажратади;
- фаол мунозарага имкон яратади;
- мустақил ўқиш имкониятини оширади;
- фаол ўқув фаолиятини таъминлайди;
- ўзгаришларни рағбатлантиради;
- талабаларга турлича фикрлашни эшитишлари учун имкон беради;
- саволга жавоб беришда талабаларга ёрдамлашади;
- ўз-ўзини рўёбга чиқаришга имкон беради;
- талабалар томонидан ахборотни-қайта ишланишини таъминлайди;
- критик фикрлашга имконият яратади.

Биз, фаоллаштиришни таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга қаратилган асосий факторлардан бири сифатида қараймиз. Фаоллаштириш лотинча сўздан олинган бўлиб - фаол, ишчан) маъносини англатади, яъни шахснинг ақли ва иродасини кучайтириш орқали унинг билим олиш ва ўргатиш, фаоллаштириш қобилиятини тушунилади.

Фаол таълим деганда, - биз таълим-тарбия жараёнида талаба ва ўқитувчиларнинг онгли ва фаол иштироки, мустақил ва ижодий қобилиятларини ривожлантирувчи омиллар мажмуини тушунамиз.

Талабанинг умумий фаоллиги унинг билим ва кўникмаларни эгаллаш, жараён ва ҳодисаларнинг моҳиятини англаб олишга қаратилган фаолиятини билдиради.

Я.Я.Юрченко талабаларни фаоллаштиришда қуйидаги методлардан фойдаланиш юқори самара беришини таъкидлаган:

- ўрганилаётган ўқув материалларини долзарблаштириш;
- муҳим ўқув материалга талабалар диққат-эътиборини тортиш;
- талабаларда ўз фикр-мулоҳазаларини баён этиш ва унинг тўғрилигини ҳимоя қилишга шарт-шароит яратиш;
- ўзлаштирилган материални илмий-амалий жиҳатдан баҳолашга ундаш;
- ўрганилаётган мавзу, бағишланган манбаларни мунтазам равишда кўргазмали тарғиб этиш.

Фаоллик туфайли шакллантириладиган билим, кўникма ва малакалар талабанинг “шахсий мулки”га кўчади ва бу билимларни истаган пайтда ишга солиш имкониятига эга бўлади. Дастлабки изланишлар шуни кўрсатдики, талабаларни фаоллаштириш қуйидагиларга имконият яратади:

- таълим берувчи ва талабалар орасида онгли муносабатларни ўрнатилишига;
- талабаларнинг мустақил ва эркин фикрлаш қобилиятларини ривожлантиришга;
- талабаларнинг ахборот манбалари билан мустақил ишлашларига;
- талабаларнинг машғулотларга мунтазам ва тўлиқ иштирокини таъминлашга;
- таълим олишга қизиқиш уйғотади.

Ўқитувчи қанчалик талабаларда ёқимли эмоционал тасаввурлар ҳосил қила олса, янги ўқув материални ўзлаштириш жараёнида уларнинг фаоллиги шунча ошади. Шуни таъкидлаш жоизки ўқитишнинг муваффақиятли бўлиши учун талаба томонидан билим, кўникма ва малакаларини ўзлаштириш жараёнининг ҳар бир босқичида ўқитувчи уларнинг онгли фикр юритиш фаоллигини вужудга келтиради ва ташкил этади. Онглилик аввало талаба эришиш керак бўлган ўқув мақсадларини, ҳамда ўрганилаётган материал мазмуни ва ўзи бошқариш лозим бўлган топшириқларнинг мазмунини тушунишдан иборатдир. Шунингдек онглилик шуни тақозо қиладики, талаба ўқув материални механик тарзда ёдлаб олмайди, ёки топшириқни механик тарзда бажармайди, балки топшириқни шу тарзда бажарганлигининг моҳиятини тушунтириб бера олади, ўқитувчининг саволларига берган ўз жавоблари билан у ўрганилаётган ўқув

материалнинг маъносини ҳақиқатан ҳам тушунишини намоён қила олади. Онглилик, шунингдек талабанинг топшириқларини бажаришга масъулиятли муносабатини билдиради. Онгли фикрловчи ва ишловчи талаба ҳар қандай ўқув топшириғини ўз вақтида ва аниқ бажаришга ҳаракат қилади. У зарурий ҳолларда ўқитувчиларнинг ёки иқтидорли талабаларининг ёрдамига таяниб топшириқнинг муваққил бажаришга интилади. Демак, ўқув-тарбия жараёнида талабаларнинг фаоллигини ошириш муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам анъанавий таълим тизимида айнан мана шу муаммога етарли даражада аҳамият берилмаганлиги сабабли таълим-тарбия жараёнида талабаларнинг билим олиш ва ўрганиш фаолиятини фаоллаштириш «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да талаб даражасига кўтарилган. Биз талабаларни ҳар томонлама ривожлантириш, уларнинг ижодий қобилияти, билим олиш ва ўрганишдаги фаоллигини оширишга қаратилган бир қатор илмий ишларни ўргандик. Тадқиқотларда талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини фаоллаштириш масаласи ўқув жараёнининг муҳим вазифаларидан кўп таъкидланади. Ўқув жараёнини оқилона, тўғри ташкил қилиш, ўқитишни замонавий методлари ва хориж тажрибаларидан фойдаланиб ташкиллаштириш дарс самарадорлигини оширибгина қолмасдан, талабаларнинг илмий-интеллектуал салоҳиятини ва эркин фикрлаш қобилиятини ривожлантиради.

И.А.Аллаёров «фаол таълимнинг дидактик асослари - бу, жараён иштирокчиларининг онгли, оқилона муносабатларини ўрнатилиши ва юқори сифат ҳамда самарадорликни таъминланиши» деб талқин этган. Талабанинг фақатгина ўрганилаётган объектга, жараёнга ёки ҳодисага онгли муносабати натижасида билим, амалий кўникма ва ижобий шахсий хислатлари ҳамда фазилятлар шаклланади.

А.М.Матюшкиннинг фикрича фаол билиш - таълим жараёнида мунтазам равишда, бирин-кетин топшириқлар бериш, муаммоли вазиятлар ҳосил қилиш натижасида юзага келади. Фаоллик онглилик натижасида вужудга келар экан, бу ҳол фанларни ўрганиш мазмуни, шакли, метод ва воситаларини ўзаро мувофиқлаштиришни ҳам тақозо этади. Фаоллик даражасини белгилашда ўқув материалнинг мураккаблик даражаси инобатга олинishi лозим.

Талабаларнинг билим олиш ва ўрганиш фаолиятини фаоллаштиришда психологик ҳамда педагогик муаммолар юзага келади. Чунки, психологлар талабаларнинг билим олиш ва ўрганиш фаоллигини психологик хусусият сифатида, педагоглар эса таълим жараёнининг асосий қонуниятини ва замонавий талаби сифатида қарайдилар. Ўқитувчи талабаларнинг билим олиш ва ўрганиш фаоллигини ошириш учун ўқув материали мураккаблик даражасидан келиб чиқиб машғулоти ўтказишнинг турли шакллари ва методларини ишлаб чиқиши керак [5].

Педагогик адабиётлар ва тадқиқот ишлари фаолликнинг куйидаги даражалари келтирилади.

1. *Фаолликнинг биринчи даражаси* - талабаларнинг аввал ўзлаштирган билимларини қайта такрорлаши, уни хотирада тиклаши ҳамда ўқитувчининг бевосита раҳбарлиги ва кўрсатмалари асосида унга эргашиб бажарадиган ишлари ёки берилган намунага қараб айнан бажарадиган топшириқлари жараёнида намоён бўлади. Чунки, талабаларнинг ўтилган назарий материални эслаши, унга мос келадиган ишлаб чиқариш мазмунидаги масалаларни намунага қараб ечимини топишга қаратилган ҳатти-ҳаракатларини қайта хотирлашга хизмат қилади.

2. *Фаолликнинг иккинчи даражаси* - ўрганилаётган объект ёки жараённинг моҳиятини тушунишни, маълум маънода ижодий фикрлаш элементларини тақозо этади. Фаолликнинг бундай даражаси ўрганилаётган объект ва жараёнлардаги ўхшашлик ва фарқли жиҳатларини аниқлаш, ўзлаштирилган билимларни маълум ўзгартирилган ҳолат ва вазиятларда қўлланишини кўзда туттади.

3. *Фаолликнинг учинчи даражаси* ижодий характердаги ҳатти-ҳаракатларни талаб этади. Кўзланган ўқув мақсадга эришиш йўлида ижодий фаолиятни кўрсатади. Қисман изланиш характеридаги фаолият тўла ижодий характерга эга бўлади. Фаолликнинг бу даражасида эгалланган билимлар тизимли, чуқур ва пухта бўлиб, улардан исталган шароитда фойдаланиш мумкин.

Фаоллаштириш даражаси биринчидан, талабаларнинг ўқув материални ўрганишга мотивация уйғотиш, уларда мустақил ишлаш ва изланиш қобилиятлари қандай даражада эканлиги билан белгиланса, иккинчидан, ўқитувчи томонидан ўқитиш ва ўргатиш жараёнини фаоллаштириш мақсадида яратилган шароит, таълимнинг шакли ва фаол методлари ҳамда дидактик воситаларга боғлиқ бўлади. Кўплаб педагог олимлар, методистлар ва тадқиқотчилар томонидан талабаларнинг билим олиш ва ўрганиш, ўқув-билиш фаоллигининг моҳияти, шакллари, даражалари ва амалга ошириш шартлари тўғрисида турли фикрларни билдирганлар.

Жумладан Т.И.Шамованинг фикрича “Билиш фаоллиги - бу талабаларнинг ақлий ва жисмоний кучлари эмас, балки уларнинг шахсий фаолиятларининг сифат кўрсаткичи ҳам бўлиб, у маълум фаолият мазмуни ва жараёнига муносабатида, энг мақбул вақт ичида қўйилган мақсадларга биноан билим олиш, амалий иш-ҳаракат методлари, ижтимоий, ижобий, шахсий фазилатларни эгаллаш йўлида ахлоқий-иродавий кучлари ҳамда имкониятларини сафарбар этишларида намоён бўлади”. Таълим жараёнидаги талабанинг фаоллиги, дидактиканинг асосий тамойилларидаги бири бўлиб келган ва шундай бўлиб

қолади. Талабанинг фаоллиги, мақсадли йўналтирилган бошқарувчи педагогик таъсирлар ва педагогик муҳитнинг ташкил этиши натижасидир.

М.Н.Скаткин “билиш фаоллиги” ва “фикрлаш фаолияти” тушунчаларига изоҳ бериб уларнинг фарқли жиҳатларини қуйидагича кўрсатиб берди: “Бу тушунчалардаги муҳим фарқ, биринчидан билиш фаолиятида фақатгина фикрлаш жараёнини қамраб олмай, балки диққат-эътибор, ирода, хотира ҳам ўрин топган ва иккинчидан, унда инсоннинг оламга муносабати ҳам ўз аксини топади”.

И.И.Родак ва Л.Н.Нестеровалар фаолликни оддий ижрочиликдан бошлаб ижодий-ижтимоий даражаларда бўлиши мумкин деб талқин этадилар. Педагогик амалиётда ўрганишга қизиқиш кўпчилик ҳолларда талабалар билим олишининг фаоллашуви, ўқитувчининг ўқитиш жараёнини жозибали қилиш имконини берадиган самарали воситаси, шунингдек ўқитишда талабаларнинг диққатини ўзига жалб қила оладиган, уларнинг фикрлашинини фаоллаштиришга, ҳаяжонланишга, хавотирланишга мажбур қиладиган аспектларни ажратиб кўрсатиш воситасида кўриб чиқилади.

И.Я.Лернер фаолликни шахс мустақиллигининг шарт-шароити сифатида қарайди, чунки шахс фаол бўлмасдан мустақил бўла олмайди. Муаллиф фаоллик ва мустақиллик даражалари сифатида “оддий фаоллик”, “ҳақиқий мустақиллик” терминларини кўрсатган. Таълим самарадорлигини оширишда, талаба ўқув-билиш ҳамда ижодий фаолиятини фаоллаштиришда ижодий мазмундаги ўқув топшириқларининг ўрни бекиёс. Адабиётлар ва тадқиқот ишларидаги фикрлар таҳлили фаоллаштиришга икки ёндашув мавжудлигидан кўрсатади. Баъзи муаллифлар билиш ёки билим олиш фаоллигини фаолият сифатида талқин этсалар, иккинчилари шахсий фазилат деб таъкидлайдилар. Бизнинг назаримизда иккаласини биргаликда қўллаш керак.

Б.Нуриддинов талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини фаоллаштириш муаммосига бағишланган нашрий ишларнинг таҳлил қилиш натижасида бу соҳадаги тадқиқотчиларнинг ғояларини шартли равишда қуйидаги уч йўналиш(гурух)га ажратади:

Биринчи йўналиш билиш фаолиятини фаоллаштириш ўқув материалига нисбатан талабаларнинг иродавий кучларни махсус йўналтириш ва эмоционал муносабатда бўлишини талаб қилади деган ғояни илгари сурадиган тадқиқотчилар.

Иккинчи йўналиш муаллифлари фаоллаштиришнинг асосий негизини “фикрлаш” ташкил этади, ана шунинг учун ҳам талабаларни фикр юритишга, мантиқий ўйлаб кўзланган мақсадга имкон қадар самарали эришишга ўргатиш зарур деб биладилар.

Учинчи йўналиш фаолликни таъминлаш учун маълум шарт-шароит яратиш кераклигини асосий омил сифатида қарайдиган тадқиқотчилар.

Таълим-тарбия жараёнида талабаларнинг билим олиш ва ўрганиш фаолиятини фаоллаштириш ақлий фаолият маҳсули бўлган фикрлар билан боғлиқдир. Шунини таъкидлаш жоизки таълим муассасасида зарур бўлган муҳим шароит ва муҳит яратилганда талаба фаол фаолият кўрсата олиши мумкин. Психологияда фаолият - шахснинг маълум мақсадга мувофиқ йўналтирилган онгли муносабати ва хатти-ҳаракатларини амалга ошириш шакли сифатида талқин этилади. Шахснинг билим олиш ва ўрганиш яъни ақлий фаолияти унинг психологик тайёргарликсиз кўзланган натижани бермайди. Демак таълим-тарбия жараёнида талабада ўрганилаётган ўқув материаллига нисбатан қизиқиш, хоҳиш-истак уйғотиш, мустақил ва ижодий фикрлашига шарт-шароит яратиш лозим. Бу мақсадга фақат турли фаол таълим методларини қўллаб эришилади.

Ўқишга қизиқиш ва иштиёқ уйғотиш, айниқса ундан хузур топиб, мамнун бўлиш, таълим жараёнида энг яхши натижаларни беради. Билимлар, кўникмалар ва малакаларни ўзлаштиришда талабаларнинг фаоллигини, қизиқишини, ижодий мустақиллигини оширишга қаратилаган замонавий педагогик технологиялар ва фаол таълим методларини қўллаш ана шунга кўп жиҳатдан йўл очади .

Ҳозирги пайтда ўқув тарбия жараёнида талабаларнинг билим олиш ва ўрганиш фаоллигини ошириш муаммосига қаратилган назарий тадқиқотлар ва ютуқлар амалиётда етарли даражада ўз татбиғини топмаяпти. Талабаларнинг фанни ўрганиш жараёнидаги фаоллиги асосан унинг билим олишга бўлган қизиқиши белгиланган ўқув мақсадини эришишига қаратилганлик даражасига боғлиқ бўлади [3].

Тадқиқотчилар ўқитишнинг фаол методларисиз ўқув материалларини мукамал ўзлаштириш амри маҳоллиги ва бугунги кунда талабаларнинг билиш фаоллигини оширадиган ўқитиш методлари ва воситаларини излаб топиш ҳамда уларни такомиллаштириш педагогикамиздаги долзарб масалаларидан бири эканлигини таъкидлайдилар. Таълимни фаоллаштириш учун қуйидагиларга асосий эътиборни қаратиш лозимлиги ҳамда фикрлар билдирилган.

- ўқув муаммоларни ечишга қаратилган фаол методларни қўллаш;
- мақсадли ва амалий ўйинлар ўтказиш;
- давра суҳбати ва очик мунозаралар ташкил этиш;
- намунали ноаънавий ёки мунозара дарси, тарбиявий тадбир муҳокамасини ўтказиш;

- таълим жараёнида замонавий ва ахборот педагогик технологиялардан фойдалана олиш.

Талабалар ўқув материални ўрганиш муҳимлигини онгли равишда тушуниб етишлари, шунингдек самарали ўзлаштириш учун уларда хоҳиш-истак, қизиқиш ва ишонч бўлиши керак. Фаол таълим шароитида ўзлаштирилган билим эгалланган кўникма ва малакалар мазмунан тизимли ва мантиқан тугалланган тарзда шакллантирилиб турли ишлаб чиқариш вазиятларида қўлланишга имкон беради.

Талабаларни фаоллаштириш уларнинг мустақил ўрганиш қобилиятларини ривожлантириш имконини беради. Баъзи тадқиқотларда талабаларнинг билим олиш ва ўрганиш фаолиятини қуйидаги даражаларда бўлиши келтирилган [2]:

1. *Фаоллик ва мустақилликнинг дастлабки даражасида* ўқитувчи талабаларга илгари ўзлаштирилган таянч билим, кўникмалар ва шахсий фазилатларни эслатади. Янги ўқув материални тушунтиради. Бу жараёнда талабаларнинг ўрганишга хоҳиш, қизиқиши эмас, балки унга ўқув жараёнини ташкил этиш шакллари, хоналар жиҳозланиши назария билан амалиётнинг таъминланиши кабилар ўз таъсирини кўрсатади.

2. *Коммуникатив фаоллик ва мустақиллик даражасида* таълим-тарбия жараёнининг иштирокчиларининг ўзаро фикр ва тажриба алмашишлари талаб даражасида йўлга қўйилган бўлади. Бунда ўқув материалларини барча талабалар деярли бир хил даражада ўзлаштирадilar, уларнинг фанга бўлган қизиқиши доимий ва барқарор ижобий эмоциялар билан мустаҳкамланади. Талабалар мустақил ҳолда ўзлаштирилган ўқув материалга изоҳлар берадилар, амалий ҳаракат методларини бажариб кўрсатадилар. Ўқитувчи ўқув материални талабалар томонидан етарли даражада ўзлаштирилганлигига ишонч ҳосил қилганларидан сўнг янги ўқув материални ўтишга киришадилар.

3. *Ижодий фаоллик ва мустақиллик даражасида* ўқитувчи таянч билимларни эслатмайди, қайта такрорламайди, балки аксинча нисбатан муаммоли вазиятларни юзага келтириб, турли мураккаб саволлар ва топшириқлар бериб, уларнинг мустақил тарзда янги ечимларини топишга йўналтиради. Талабалар ўқув материални мустақил ўрганишга йўналтирилган ижодий изланувчи сифатида ўрганиш фаолиятида иштирок этадилар.

Айнан шу босқичда замонавий таълим талабларига мос фаолият амалга оширилади. Талабаларни фаоллаштириш учун ўқитувчи:

- талабаларнинг дастлабки тайёргарлик даражасини аниқлаши;
- ўқув материални муаммоли вазиятлар, ўқув муаммолари ёки топшириқлар шаклида ишлаб чиқиши;
- муаммоли вазиятлар ўқув муаммолари ва топшириқларни турли даражаларга ажратиши;

- асосий ўқув материални мантикий кетма-кетликка тизимли баён этилишини таъминлаши;

- мураккаб ўқув муаммолари ва топшириқларни талабаларнинг бажаришларида тўла имконият яратиш учун турли таълим методлари ва воситаларини қўллаши керак.

Талаба ўқув мақсадига эришиш учун мустақил ҳаракатлари орқали ўзининг фаоллигини кўрсатиши, ўқув материални ҳар томонлама пухта ўзлаштирилишига замин яратади. Бу ҳолат психолог олим П.Я.Гальпериннинг ақлий ҳаракатларни босқичли шакллантириш назариясига ҳам мос келади.

Талабалар билим олиш ва ўрганиш фаолиятини фаоллаштириш муҳим восита сифатида қабул қилинар экан, у қуйидаги кўринишда намоён бўлади:

а) таълим-тарбия жараёнини эркинлаштириш, субъект-субъект муносабати асосида ҳамкорликда ўқишни йўлга қўйиш ва талабалар қобилиятини аниқлаш орқали ўқишга мойиллик ҳамда қизиқишни фаоллаштириш;

б) таълим-тарбия мазмунини интеграциялаш орқали ўқитиш мақсади, вазифаси, мазмуни, методи, шакли ва воситаларини ўзаро алоқадорлиги, узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлаш;

в) таълим-тарбия жараёнида энг қулай фаол методларни қўллаш;

г) таълим ва тарбия жараёнига технологик ёндошув асосида, талабаларда билим олиш ва ўрганиш фаоллигини таъминловчи муаммоли-вазиятлар, муаммоли-топшириқларни ва ўйинли технологияларни кенг қўллашга эришиш;

ж) муаммоли ва ўйинли технологияларини, ўқув-технологик комплексни ташкил этиш ва ундан мақсадли фойдаланишни йўлга қўйиш.

Юқорида қайд этилган талаблар талабалар фаолиятларини фаоллаштириш орқали уларнинг ижодкорлигини, ўқув - топшириқларни бажариш учун фаразларни илгари суришни ва шу асосда ечимларни топишга интилишга кенг йўл очади. Шунини таъкидлаш жоизки таълим бериш жараёни-икки ёқлама жараён бўлиб ўқитувчи ҳам, талаба ҳам фаол иштироки талаб этилади, ўқитувчи таълим жараёнида муваффақиятга эришишга интилса, у албатта, талабаларни фаоллаштириш ва рағбатлантиришни йўлга қўйиш лозим.

Юқориги таҳлиллар шунини кўрсатдики, бугунги кунда талабаларни мустақил билим олиш, ўз фикр мулоҳазаларини мустақил ва эркин баён қилиш малакаларини шакллантириш ва ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Талабада бундай хусусиятларни шакллантириш учун ўқитишнинг дастлабки босқичларидаёқ билим олиш ва ўрганиш фаолиятини фаоллаштириш лозим. Шунингдек, билим ва малакаларни шакллантириш жараёнида талабаларнинг мустақил фикрлаш, интеллектуал қобилиятларини ривожлантириш ва ўқув фаолиятини фаоллаштириш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Джалолова Д.Ф. Олий таълим талабаларида тадқиқотчилик компетенциясини шакллантириш модели. Таълим ва инновацион тадқиқотлар халқаро-илмий методик журнал. № 7. 2022. 133-140 б. ISSN 2181-1709 (P), ISSN 2181-1717 (E). <https://interscience.uz/>
2. Djalolova D.F. Theoretical analysis of the creation of outer clothes for preschool children. Eurasian journal of academic research. 2022. P 63-68. www.in-academy.uz
3. Djalolova D.F. Innovative activity of teacher. Thematics journal of Education. 2021. 295-306. <http://thematicsjournals.in>
4. Жалолова Д.Ф. Махсус фанларни ўқитишда ўқувчиларнинг мустақил ва ижодий ишлаш фаолиятларини ривожлантириш (Касб-хунар коллежларининг “Ўқувчилик ишлаб чиқариш” йўналиши мисолида). Канд.дисс.Т.,2009 й.140 б.
5. Djalolova D.F. The article is aimed at developing organization methods of the pedagogical skills of a teacher of vocational education. International Engineering journal for research development. 2021. www.iejrd.com